

etički aspekti procene tehničkih rizika (II)

diter birnbaher

7. DA LI SU PROCENE RIZIKA RELEVANTNE ZA ODLUKE?

Razmišljanja o rizicima su po svojoj prirodi **konsekvencijalistička**. Ona predočavaju prosuđivanje rizične tehnike, koje ispravnost ili pogrešnost odluke za ili protiv određene tehnike dovodi u vezu sa izglednim **posledicama** upotrebe te tehnike. Teorija odlučivanja i analiza rizika i koristi, posmatrani kao **formalni instrumenti**, su ipak dovoljno fleksibilni da inkorporiraju i nekonsekvencijalističke norme, ali to ništa ne menja na pretežnom značaju povezivanja **razmišljanja o riziku** i etičkog **orijentisanja na posledice**. Keeney (1984) stoga umesto o »konekvencama« govori o »implikacijama« neke odluke.

Ne može se, međutim, osporiti, da su diskusije o inovativnim tehnikama, a pre svega o novim biotehnikama, na teološkoj i filozofskoj strani kao i u javnosti bile izvesno vreme određene **nekonsekvencijalističkim** razmišljanjima. Biotehnike poput genetskog inženjeringa i reproduktivne medicine nisu odbačene na osnovu svojih mogućih ili verovatnih učinaka, nego **po sebi**, sa pozivanjem na deontološko — »prirodnopravna« načela, kao što su »strahopoštovanje pred životom«, »nedodirljivost granica vrste« ili poštovanje »osnovne spontanosti čoveka«. (Spaemann 76) U onoj meri u kojoj načela ove vrste uopšte ne mogu da se shvate bez **teoloških** pretpostavki koje stoje iza njih (a iza kojih stoje takvi autori kao što su Reinhard Loew ili Robert Spaemann), to načela ove vrste od početka ne ispunjavaju zahtev opšteg važenja, koji se mora tražiti od moralnih normi. To ipak ne znači, da svi oni koji se u diskusiji o genetskoj tehnici i reproduktivnoj medicini služe pojmovima kao što su »hibris« ili »zločin« (»Frevel«) i sami zastupaju ili moraju da zastupaju teološke pretpostavke. Rašireno odbijanje mnogih od novih mogućnosti kao »zločinačkih« ili »suprotnih prirodi« više odgovara jednom sasvim ne-teološkom, predteorijski difuznom osećanju ugroženosti danas postojećih granica, koje se probijaju ili će u bliskoj budućnosti biti probijene od strane raspoloživih tehnika. Ono što ovde dolazi do reči je jedna quasi dečija zastrašenost vlastitim potencijalom moći, koja se više ne može držati pod kontrolom u onim granicama koje nam je ostavila »majka« priroda.

Ja sam smatram konsekvencijalističku etiku za opciju koju je najlakše opravdati. Za razliku od današnjeg trenda parcijalnog i od posledica nezavisnog procenivanja tehnike ne vidim nikakvu suprotnost između analiza rizika i koristi sa jedne i etičkog vrednovanja tehnike sa druge strane. Ako pretpostavimo da su analize rizika i koristi stvarno obuhvatne, tada se oba tipa analiza podudaraju. To ne znači da pri čisto konsekvencijalističkoj analizi smeju da se zanemare ubedenja onih, koji neke nove tehnike posmatraju podozrivo nezavisno od proce ne posledica. Nasuprot tome, znatna lična pogodnost zastupnika ovih načela mora da ude u procenu date tehnike kao njeno negativno opterećenje. Neka »moral harm«⁵ (Ted Hondrich) je šteta stoga, što zavisi od određenog moralnog vrednovanja, te time treba da se uzme u obzir kao šteta skupa sa ostalim negativnim posledicama date tehnike.

8. Istraživanje na primeru: genetska tehnika

Moja teza da između etičkog vrednovanja i široke analize koristi i rizika ne postoji nikakva suprotnost bi se najpre mogla da ospori u domenima, poput onog u kome se jedna sporna tehnika poput genetske tehnike primenjuje **na čoveka**. Dok u pogledu primene ge-



Igor dragičević

netne tehnike na domen van čoveka preteže uverenje da tehniku u osnovi treba vrednovati konsekvencijalistički, a to znači odvajanjem šansi i rizika, dotle se smatra da u primeni ovih tehnika **na čoveka** ne treba oslanjati na posledice, nego na ograničenja deontološke prirode, kao što su sloboda i dostojanstvo čoveka. Dok u domenu van čoveka moralno vrednovanje tehnike treba da sledi iz odvajanja **vanmoralnih** dobara, dotle procena njene primene na čoveka treba da usledi iz **moralnih** vrednosnih načela, koja se ne mogu — ili bar ne bez ostatka — da svedu na vanmoralne vrednosti dobara.

Ovde bih želeo da veoma jasno, mada u obliku skice, naznačim, kako bi trebala da izgleda čisto konsekvencijalistička procena tehnike u slučaju primene genetsko-tehnoloških metoda na čoveka. Pri tom ću se ograničiti na verovatno najsporniji oblik primene genetske tehnologije na čoveka, na **genetsko-tehnološku intervenciju u naslednu funkciju ćelije**.

Dok u gotovo svim etičkim procenama genetsko-tehnološke intervencije na ljudskim **telesnim ćelijama** dominira shvatanje da to ne dovodi ni do kakvih posebnih ili novih etičkih problema i da je u načelu uporedivo sa drugim prihvaćenim terapijskim zahvatima poput presađivanja organa, genetsko-tehnološka intervencija u nasledne funkcije ćelije se smatra problematičnom u visokom stepenu.

Genetsko-tehnološka intervencija u reproduktivnu funkciju ljudske ćelije je problematična pre svega zbog toga, što može da se upotrebi ne samo u terapijske svrhe (recimo, kod genetskih nedostataka sa jasnom bolešću), nego i u ne-terapijske svrhe, na primer za poboljšanje poželjnih svojstava. Do sada najspektakularniji pokušaji genetsko-tehnološke intervencije u naslednu funkciju ćelije — presađivanje gena za rast sa štakora i čoveka na genom miševa — su u stvari bez ikakve sumnje bili ne-terapijske prirode.

Svršishodnoj genetsko-tehnološkoj intervenciji na ljudskoj ćeliji u nasledne svrhe, čak i kao terapijskoj, još uvek stoji mnogobrojne tehničke prepreke na putu. Dosadašnji pokušaji te

vrste na nekim životinjskim vrstama su pokazali krajnje loše rezultate u pogledu uspeha. Pri mogućoj terapijskoj upotrebi ove tehnike na čoveku treba računati i sa dodatnom teškoćom; treba, naime, da se utvrdi da li je jajna ćelija pogodna nekom naslednom bolešću, za šta je potrebno da se uzme najmanje jedna ćelija čime se (pred)embrion izlaže jednom daljnjem riziku. U protivnom bi se morao napraviti zahvat na embrionima, za koje se sa nekom verovatnošću (75% kod prikrivenog i 50% kod dominantnog toka nasleđa) može tvrditi da nisu oboleli.

Ova metoda bi dakle bila veoma raskošna. Ono što bi njenu realizaciju još moglo da ubrza su nesumnjive prednosti u poređenju sa somatskom genetskom terapijom. Ona bi bila primenljiva i na takve nasledne bolesti, koje su delom poznate na osnovu zastrašujućih slika iz bolnica, za koje ne dolazi u obzir somatska genetska terapija, kao recimo u slučaju Koreje Huntigton. Genetski uslovljena bolest neće biti suzbijana tek pošto se pojavila ili izbila u punoj snazi, nego će već unapred biti sprečena. Povrh toga će uspešna terapija ćelijskog jezgra — u slučaju da je moguće dezaktiviranje oboje gena — dotičnom pojedincu pružiti sigurnost, da će i njegovi naslednici biti sigurni od date bolesti, izuzev ako bi došlo do nove mutacije.

Pri etičkom vrednovanju genetsko-tehnoloških intervencija u naslednu funkciju ljudske ćelije bi trebalo praviti razliku između najmanje tri pitanja:

1. Da li se genetsko-tehnološka intervencija u naslednu funkciju ljudske ćelije može etički da opravda pri današnjem stepenu razvoja molekularno-bioloških znanja?

2. Da li bi se genetsko-tehnološka intervencija u naslednu funkciju ljudske ćelije mogla moralno da opravda, ako bi mogla da se izvede sa dovoljnom sigurnošću?

3. Da li moralno mogu da se opravdaju eksperimeni koji su neophodni, da bi genetsko-tehnološka intervencija u naslednu funkciju ljudske ćelije mogla dovoljno sigurno da se izvede?

Što se tiče prvog pitanja, postoji saglasnost o tome da su rizici terapije ove vrste još uvek suviše visoki, da bi jedna takva intervencija smela da se dopusti. Rizici terapije nasledne funkcije ćelije prevazilaze u tri pogleda do sada poznate visoke rizike somatske genetske terapije. Prvo, one se ne bi ticale bezpovratnih oštećenja pojedinih organa u telu pacijenta, nego njegovog čitavog tela. Drugo, ova oštećenja bi se mogla prenositi i na kasnije potomke. Treće, ne bi trebalo isključiti mogućnost da se oštećenja pojave tek u kasnijim generacijama, pošto su nekoliko generacija obmanule osećanjem lažne sigurnosti. Rizici izazvani genetskim manipulacijama koji će se pojaviti među pripadnicima kasnijih generacija se ne mogu neutralisati recimo saglasnošću roditelja onih koji su zahvatima primarno pogođeni.

Odgovor na drugo pitanje je još sporniji ovogovog na prvo pitanje. Postoje li moralno prihvatljivi razlozi da se izbegne primena ove tehnike na čoveka čak i onda kada se tehničkim rizicima koji se odatle javljaju može da ovlada? Protiv primene u takvoj situaciji su iznošena uglavnom četiri argumenta.

1. Ova tehnika bi mogla da bude zloupotrebljena za »uzgoj ljudi« od strane države. Nema sumnje da je sa genetskom tehnikom stvoren jedan dodatni potencijal zloupotrebe. Za političke instinkte moći bi svakako veliki izazov bila prilika, da se genetskim »čišćenjem« genetskog materijala utiče na nepregledan niz budućih generacija. Može se, međutim, sumnjati da li bi tehnika intervencije na ćelijskom jez-

gru bila dovoljno privlačna za državnu rasnu higijenu. Za svrhe takve higijene postoje manje opterećeni i provereniji metodi kao što je prinudna sterilizacija ili prinudni abortus. Otuda je zagonetno da li je politička zloupotreba korišćenja ovih tehnika dovoljno veliki rizik, da bi se lišili njenih potencijalnih terapijskih koristi.

2. U poslednjim godinama je sa različitih strana ukazivano na »pravo na slučaj«. Evropski Parlament u Strasburu je 1982. pokrenuo pitanje prava »na genetsko nasleđe«, na koje nasleđe »se ne sme veštački uticati«.

Ovom postulat je potrebno dodatno tumačenje. Koje vrednosti, dobra i interesi treba da budu zaštićeni jednim takvim pravom? Može se pretpostaviti da ljudi imaju interes da već iz psiholoških razloga (radi izbegavanje preterano tesne povezanosti) ne budu rođeni kao genetski duplikat jednog od delova svojih roditelja. Tako bi podržavanje ovog prava bilo odbrana od mogućeg kloniranja ljudi. Ali, problematično je da li ljudima može da se pripíše i interes da budu rođeni sa nekom bolešću ili nesposobnošću, koji bi inače mogli da se izbegnu. Nije neophodno da se veštačkom modifikacijom naruši sloboda pojedinca, kao što se to ponekad tvrdi. Da bi se ograničila sloboda nekog pojedinca on bi već morao da postoji ko biće sa vlastitom voljom. Genetska modifikacija bi se odvijala ipak znatno ranije od tog stadijuma. »Pravo na slučaj« se može konzistentno da shvati samo u smislu da je prirodna spontanost nastanka pojedinca kao takvog vrednost za sebe. Ali uprkos raširenoj potrebi za »pri-

nikom je da se ljudsko dostojanstvo u rodnom smislu čak i u najranijim stadijumima postojanja ljudskog života može da bude povređeno. U ovom smislu ne bi bio povređen telesni ili duševni integritet nekog određenog čoveka, nego integritet jedne slike o čoveku — kao što je to sa poželjnom jasnoćom izrazio jedan od predstavnika ove pozicije Hans Jonas. (Up. Jonas 1985, 15) Pogodno, dakle, ne bi bio jedan ljudski pojedinac — koji u embrionalnom stadijumu ne može da pati niti pokazuje druge subjektivne kvalitete — nego zajednica odraslih pojedinaca, čija slika o vlastitom sopstvu zabranjuje, da se ljudski život tretira kao stvar pogodna za bilo koji cilj.

Da li bi genetsko-tehnološka intervencija u naslednu funkciju ljudske ćelije tretirala ljudski život kao puku stvar, čime bi išla protiv osnovnih određenja predstave o čoveku koja je karakteristična za našu kulturu? To bi i te kako bilo slučaj, ako bi se ozbiljno istrajalo na tome da se ličnost nekog budućeg pojedinca tehnološki i obuhvatno »programira«. Takvo »programiranje« izgleda da je nespojivo sa našim pojmom rodne suštine čoveka, i to na isti način na koji je presađivanje mozga nespojivo sa našim pojmom pojedinačnog ljudskog dostojanstva.

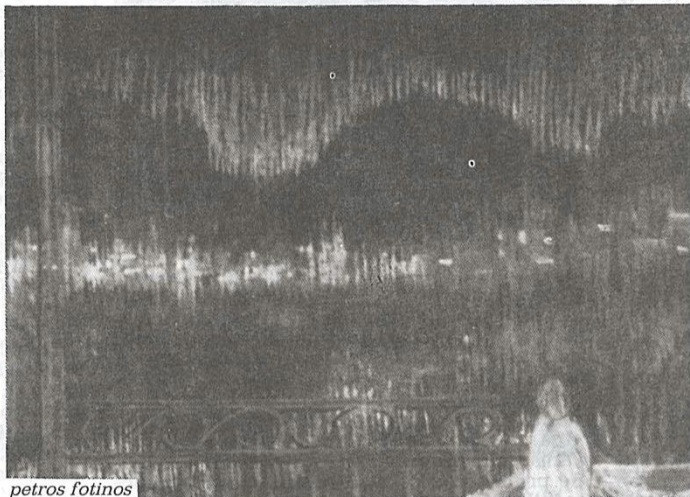
Da li se isto može da kaže i o delimičnim genetsko-tehnološkim korekcijama? Verujem da ne može. Ljudski život se neće na taj način nužno uniziti do puke stvari. Kroz genetsko-tehnološku intervenciju u jezgru ćelije koja ima jednoznačno terapijski karakter se u

o eventualnoj negativno eugeničkoj terapiji jezgra ćelije. Oni bi u tom slučaju bili opterećeni dalekosežnom genetskom odgovornošću, ali se preuzimanje odgovornosti praktično ne može da izbegne. I izbegavanje moguće terapije ćelijske jezgre i posledice koje bi se na osnovu toga morale da uzmu u obzir za pojedinca koji će kasnije nastati ne bi mogli da budu lišeni odgovornosti.

Da li nešto slično može da važi i za moguće genetsko-tehničke popravke lakših odstupanja od normalnog, kao i za povećanje poželjnih svojstava, dakle za pozitivno-eugeničke zahvate? Ako se apstrahuje od naučne fantastike mnogih pokušaja da se uz pomoć genetsko-tehnoloških metoda postigne »poboljšanje« čovečanstva, mnogi pokušaji zloupotrebe jednoznačno govore u prilog neizbežnosti, da se interesi dece zaštite od izvesnih pozitivno-eugeničkih preferenci njihovih roditelja. Teško pada, bez daljnog, da se povrhu zdravlja i normalne inteligencije misli na sposobnosti, za koje bi se sa uporednom jednoznačnošću moglo reći da svome posedniku olakšavaju život. Pokrećući ovo pitanje u knjizi What sort of people should there be? (Glover 1984) engleski filozof Jonatan Glover smatra da bi poboljšanje pamćenja, fantazije i sposobnosti uživanja bilo poklon poput Danajskih darova; to znači da bi pamćenje bilo pretvoreno u moć da se ne zaboravlja, fantazija u potpun kontakt sa realnošću koji nedostaje, a empatija u gubitak sopstva.

Prethodni sažetak ove diskusije glasi da protiv preventivne (negativno-eugeničke) genet-

Genetsko-tehnička intervencija u reproduktivnu funkciju ljudske ćelije je problematična pre svega zbog toga, što može da se upotrebi ne samo u terapijske svrhe (recimo, kod genetskih nedostataka sa jasnom bolešću), nego i u ne-terapijske svrhe, na primer za



petros fotinos

poboljšanje poželjnih svojstava. Do sada naj-spektakularniji pokušaji genetsko-tehničke intervencije u naslednu funkciju ćelije — presađivanje gena za rast sa štakora i čoveka na genom miševa — su u stvari bez ikakve sumnje bili ne-terapijske prirode.

rodnim» nastankom ljudskog života bi svako normiranje prirodne kontigencije bilo moralno problematično, jer bi ono moglo da se izvrgne i bude protivno interesima pojedinaca koji bi eventualno na negativan način bili pogodeni prirodnom kontigencijom. Priroda je sve drugo sem blaga. Prevladavanje prirodnih granica i odbrana od zahteva koji potiču od prirode je obeležje koje ne definiše samo medicinsku tehniku, nego i čitavu ljudsku kulturu.

3. Treći argument kaže da intervencija u jezgru ćelije udara na ljudsko dostojanstvo. Pojam »ljudskog dostojanstva« nije jednoznačan. Ako se pod »dostojanstvom« podrazumeva dostojanstvo pojedinačnog čoveka, onda se ono ne može povrediti kroz zahvat koji nije štetan i rizican a koji seže u njegovo genetsko nasleđe, i to ne može iz istog onog razloga iz koga ne može biti narušena sloboda toga pojedinca. Ovo dostojanstvo mu pripada kao pojedincu sa određenom genetskom konstitucijom, pa tako i ne može da bude povređeno procesom nastanka ove konstitucije. Veštačka modifikacija naslednog dobra nekog čoveka može ovoga, međutim, da povredi u njegovom pojedinačnom ljudskom dostojanstvu kroz saznanje, da je on nastao kao rezultat takvog zahvata.

Pored individualnog značenja »ljudskog dostojanstva« u diskusijama o genetskoj tehnologiji rastuću ulogu igra i jedno drugo značenje, pri kome se dostojanstvo ne pripisuje primarno pojedinačnim ljudima, nego čoveku uopšte. Ono što je odlučujuće u vezi sa genetskom teh-

najmanju ruku ne bi smelo snažnije da utiče na dostojanstvo ljudskog roda, nego što bi se to dogodilo sa dostojanstvom pojedinca u slučaju zamene bolesnog bubrega drugim koji je u stanju da funkcioniše.

4. Konačno argument da je primena tehnike akt moralno sporne rasne higijene. Za razliku od genetsko-tehnoloških zahvata u telesne ćelije, genetsko-tehnološke intervencije u jezgru ljudske ćelije faktički imaju jedan eugenički aspekt. Čak i kada su usmerene na promenu genoma samo jednog jedinog pojedinca, od intervencija ove vrste potiču mogući uticaji na genetsko kreiranje jedne čitave međugeneracijske populacije. To što reč »eugenika« sa pravom pripada jednom negativnom polju asocijacija koje podrazumeva državnu prinudu i prividno naučnu ideologiju, još uvek time čitavu stvar ne čini takvom da se mora moralno odbaciti. U najmanju ruku se ne može unapred odbaciti jedna negativna eugenika, koja bi bila pokušaj da se spreči posedovanje stanja i svojstva koji očito ne leže u interesu dotične osobe. Bilo bi upravo paradoksalno, da se terapija jezgre ćelije odbaci kao oblik eugenike samo stoga što genetski uslovljene bolesti ne sprečava samo kod određenog pojedinca, nego i kod njegovih potomaka, posebno ako se time ne bi menjala i ona svojstva koja se uobičajeno kod pojedinca smatraju poželjnim. Sasvim bi moglo da se zamisli da bi bilo dobro, ako bi roditelji, koji već sada odlučuju o postojanju budućeg deteta, istovremeno mogli da odlučuju i

sko-tehnološke intervencije na jezgri ljudske ćelije nema nikakvih neumoljivih etičkih razloga, u slučaju da ova tehnika može da se praktikuje dovoljno sigurno. Ova sigurnost nije potrebna za badava. Nju između ostalog ugrožava i nedostatak pogodnih životinjskih modela. Time akutno postaje treće pitanje: sve dok metoda nije sigurna morao bi da se uz pomoć prenatalne dijagnoze proveri uspeh ili neuspeh, tako da bi fetus sa velikim oštećenjima smeo da se uništi. Neverovatno je da bi uz pomoć genetsko-tehničke terapije na jezgri ćelije oštećenja mogla da se otklone ili prenatalno dijagnostificiraju. Time bi bilo neizbežno da se u račun uzme jedan broj teško oštećenje dece. Medicinski etičar John C. Fletcher (1983) je sa ovim u vezi predložio, da se odgovarajući eksperimenti najpre obavljaju na embrionima u slučaju roditelja, koji znaju da bi njihovo dete bez pokušaja terapije ćelijskog jezgra imalo kratak i težak život. Pri tom se podrazumeva da bi u račun bio uzet i rizik da se usled pokušaja terapije dalje ošteti embrion, tj. kasnije dete. No, da li roditelji imaju pravo da svome detetu namene takvu sudbinu?

Sve u svemu, primarni cilj terapije ćelijske jezgre, a to je preventiva teških genetski uslovljenih bolesti, bi mogao da se postigne sa znatno manjim moralnim troškovima, kroz napredak na području genomanalize i kroz prenatalnu selekciju koju bi ona omogućila, tj. kroz svesno odricanje pojedinaca od živih naslednika.